

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր

ՉԻՆ ՉԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Արևմտյան հասարակագիտության մեջ հաճախակիորեն կիրառվող «ազգ-պետություն» կամ «ազգային պետություն» (nation-state) հասկացության ընդունված բացատրությունն այսպիսին է. «Ազգային պետությունն այն ազգն է, որ կառավարվում է այնպիսի պետության կողմից, որի իշխանությունը համընկնում է այդ ազգի սահմանների հետ»¹: Ընդ որում՝ ազգն էլ հասկացվում է «իրեն մի հասարակություն, որը զբաղեցնում է որոշակի տարածք և ունի ընդհանուր ինքնության, պատմության ու ճակատագրի զգացում-ըմբռնում»²:

Սակայն արևմտյան հասարակագետների մեծամասնությունն այն կարծիքին է, թե ազգային պետություններն, ինչպես և ազգայնականությունը, առաջացել են Եվրոպայում 16-18-րդ դարերում (սկզբում՝ Անգլիայում, Հոլանդիայում և Ֆրանսիայում) ու 19-20-րդ դարերում, նոր միայն սփռվել աշխարհով մեկ³:

Մեր երկու նախորդ ուսումնասիրություններում նոր բացահայտումներով հիմնավորել էինք, որ Հին Հայաստանում առկա էին եվրոպական ազգայնականությանը բնորոշ կարևոր տարրերից շատերը, այդ թվում՝ ազգային հստակ ինքնագիտակցությունը, մայրենի լեզվի պաշտամունքը, հայրենիքի և ազգի գաղափարները⁴: Մասնավորապես, 4-5-րդ դարերում գրավոր արձանագրված հայ զինվորականության արժեհամակարգը, իր դրույթներով և առաջնահերթությամբ հանդերձ, խիստ արտասովոր երևույթ էն հին ու միջին դարերի համար: Հիշեցնենք, որ հայ զինվորականն իր ստանձնած 1-ին հանձնառությամբ երդվում էր անձնուրաց ծառայել Հայաստան երկրին և թագավորությանը (պետությանը), իսկ 4-րդով՝ Հայաստանի ամբողջ ժողովրդին,

¹ "Nation-state is a nation governed by a state whose authority coincides with the boundaries of the nation"; Allan G. Johnson, *The Blackwell Dictionary of Sociology* (Cambridge, Mass.: Blackwell Publ., 1995), p. 188.

² "A nation is a society that occupies a particular territory and includes a sense of common identity, history, and destiny;" Ibid..

³ Ibid.; Stuart Woolf, *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: A Reader* (London: Routledge, 1996), p. 2; "Typologies of Government. National Political Systems," *Encyclopædia Britannica*, CD version, 1999; Քաղաքական և քաղաքականության Օքսֆորդի բացատրական բառարան: Խմբագիր՝ Այեն Մակլին (Երևան, «Գիտանք» հրատ., 2003), էջ 356-357. Երկրորդը գրականության համար տե՛ս նաև մեր *Մայրենի լեզուն և ազգայնականության սկզբնավորումը (հայկական և եվրոպական սկզբնաղբյուրների համեմատական քննություն)*, Երևան, «Արտագերս», 2001, էջ 12-15:

⁴ Արմեն Այվազյան, *Մայրենի լեզուն և ազգայնականության սկզբնավորումը*, նշվ. աշխ. և *Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր)* (Երևան, «Արտագերս» հրատ.), 2000:

բոլոր բնակիչներին անխտիր՝ անկախ նրանց սոցիալական ծագումից ու դիրքից⁵: Այս դրույթների հետագա մանրաստույգ հետազոտությունն ու պարզաբանումը հնարավորություն է ընձեռում հանգելու նոր, կարևոր եզրակացությունների:

Այդ կապակցությամբ, նախ, քննենք Փավստոս Բուզանդի երկու հաղորդումը: Առաջինը Հայաստանում Մանուել սպարապետի մահվանը (384 թ.) հետևած համաժողովրդական սուգի մասին է.

ՏՀայոց երկրի բոլոր մարդիկ, ազնվականները թե շինականները, մեծ դառնությամբ լացում ու կոծում էին նրան... ողբում էին բարենշան և աշխարհաշեն Մանուելին: Բոլորը բերանաբաց հառաչում էին, կարոտագին մղկտում էին իրենց քաջ զորավարի համար...| ք

[...ամենայն մարդ երկրին Հայոց կոծ եղեալ, մեծաւ աշխարանօք լային զնա առ հասարակ ազատք եւ շինականք... ի կարի առնէին... բարենշան զաշխարհաշէն անձն Մանուէլի: Ամենեքեան բերանաբաց հառաչէին զկնի նորա, կղկղաթ կաթոցի լինէին զհարեանց քաջ զորավարէն...]|⁶

Մեկ այլ նմանատիպ հաղորդում էլ կա Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մահվան առիթով.

«Եվ Հայոց երկրի սահմանների ներսում՝ մի ծայրից մյուս ծայրը, սգում էին նրան բոլոր ազնվականներն ու շինականները՝ Թորգոմի տան բնակիչ բոլոր ազնրվականներն ու շինականներն անխտիր, հայ լեզուն առհասարակ»:

[Եւ սգային ամենայն ազատք եւ շինականք ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց, ազատք եւ շինականք ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ, հայ լեզուն առհասարակ:]⁷

Բաղդատելով այս հաղորդումները հայ զինվորականության արժեհամակարգի վերը հիշատակված 1-ին և 4-րդ դրույթների հետ (անձնուրաց ծառայություն հայրենիքին և ժողովրդին)՝ պետք է ընդունենք, որ Ք. հ. առաջին դարերում, զուցե և ավելի վաղ, գոյություն է ունեցել հայկական ինքնություն և ազգայնականություն գրեթե մերօրյա եվրոպական հասկացողությամբ, այսինքն՝ երբ «[ըստ դասերի] շերտավորված ազգային բնակչությունն ընկալվում է իբրև հիմնականում միատարր, իսկ [սոցիալական] կարգավիճակների և դասակարգերի միջև եղած սահմանագծերը՝ իբրև ոչ խո-

⁵ Ա. Այվազյան, *Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը*, նշվ. հրատ., էջ 7-20:

⁶ Փաւստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, գլ. ԽԴ, էջ 394 (ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1987): Սույն հոդվածում Փավստոս Բուզանդի երկի գրաբար բնագրից կատարված փոխադրումներն արդի հայերենի մերն են՝ Ա.Ա., բացառությամբ նշված դեպքերի:

⁷ Փաւստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, գլ. Լ: Այս հաղորդման մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. Այվազյան, *Մարենի լեզուն և ազգայնականության սկզբնավորումը*, էջ 20-22:

րը. այս օրենքն ընկած է բոլոր տեսակի ազգայնականությունների հիմքում»⁸: Ի դեպ, պարզաբանելով վերջին հաղորդման մեջ «հայ լեզուն առհասարակ» արտահայտությունը, նկատել էինք, որ «Փավստոսը «հայոց լեզուն» գիտակցաբար անձնավորել է՝ հաղորդելով շնչավոր, կենդանի առարկա-գործոնի նշանակություն, նույնացնելով Հայաստան-հայեր-հայոց Տլեզու! հասկացությունները»⁹: Սակայն, սրան պետք է ավելացնել, որ հնում Տլեզու! բառն ունեցել է նաև «ազգ», «ժողովուրդ» հասկացությունների նշանակություն¹⁰: Այսինքն՝ Փավստոսի այս հաղորդման «հայ լեզուն առհասարակ» արտահայտությունը պետք է ուղղակի թարգմանել որպես «հայոց ազգն առհասարակ»:

Պատկերացնելու համար, թե հին հայկական հասարակության մեջ ինչպիսի՛ կարևոր դեր էր վերապահված սոցիալական ցածր դիրք զբաղեցնող դասերին, կարևոր է հիշել պարբերաբար կամ հատուկ իրադարձությունների պահանջով գումարվող համահայկական *աշխարհաժողովները*, որոնց մասնակցում էին բոլոր խավերի ներկայացուցիչները, ներառյալ շինականները: Առնվազն մինչև 6-7-րդ դարերը հայկական պետության ու հասարակության համար վճռորոշ որոշումների ընդունման ժամանակ շինականների ձայնն ու համաձայնությունը բավական կարևոր նշանակություն են ունեցել¹¹: Ահա թե ինչպիսի հետաքրքրական մանրամասնություններ է հաղորդում Փավստոս Բուզանդը 350 թ. Հայաստանում գումարված աշխարհաժողովի մասին, որը պետք է ելք գտներ այն ծանր կացությունից, որն առաջացել էր պարսիկների՝ հայոց Տիրան թագավորին նենգաբար գերելուց հետո.

«Այնուհետև Հայաստան աշխարհի մարդիկ առավել միաբանվեցին և հավաքվեցին ժողովի. - մեծամեծ նախարարները, ավագները, կուսակալները, աշխարհակալները, ազատները, զորագլուխները, դատավորները, պետերը, իշխանները, իսկ հրամանատարներից՝ նաև շինականներն ու ռամիկ մարդիկ անգամ: Ապա սկսեցին քննարկել միմյանց հետ և ասում էին. «Այս ի՞նչ ենք նստել սուգ անում. թշնամիներն սրանից կօգտվեն և շուտով դարձյալ մեր դեմ կարշավեն: Փոխարենը՝ եկեք ինքներս մեզ մխիթարենք, մարդկանց ու տերությունը պահպանենք և մեր բնիկ տիրոջ համար վրեժխնդիր լինենք»: Այնուհետև [Հայաստան] աշխարհի բոլոր մարդիկ անխտիր միաբանվեցին-համաձայնվեցին միևնույն որոշման շուրջ, այն է՝ գտնելու իրենց օգնություն և թիկունք»:

⁸ "...a stratified national population is perceived as essentially homogeneous, and the lines of status and class as superficial. This principle lies at the basis of all nationalisms"; **Liah Greenfeld**, *Nationalism. Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), p. 7.

⁹ **Ս. Այվազյան**, *Մայրենի լեզուն և ազգայնականության սկզբնավորումը*, էջ 21:

¹⁰ Օրինակ, Վ. Դալը «լեզու» բառի հին իմաստների մեջ ներառում է նաև այսպիսի բացատրություն. «ժողովուրդ, երկիր, իր միացեղ բնակչությամբ ու միասնական լեզվով» (Народ, земля, с одноплеменным населением своим, с одинаковою речью), **В. Даль**, *Толковый словарь живого великорусского языка* (Том IV, Москва, 1955), с. 164.

¹¹ Տե՛ս **Հակոբ Մանանդյան**, *Երկեր: Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*. հտ. Դ. Երևան, ԳԱ հրատ., 1981, էջ 249-252. հմմտ. *Հայ ժողովրդի պատմություն*. հտ. Բ, Երևան, ԳԱ հրատ., 1984, էջ 142:

[*Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհիին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի զօրավարացն, այլեւ ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն: Ապա խօսել սկսան այր ընդ ընգերի, եւ ասեն. «Ձինչ է այս, որ ի սուգ մտեալ ենք. թշնամիք այսու գամագիտ լինին, այլ քան սակաւ ժամանակք են, այսրէն արշաւեսցեն թշնամիք: Այլ եկայք, զանձինս անձամբք միսիթարեցուք, անձանց եւ աշխարհի պահ կալցուք, եւ զտեառն բնակի վրէժ խնդրեցուք»: Ապա առհասարակ ամենայն մարդիկ աշխարհիին ի մի միաբանութիւն եւ ի մի խորհուրդս ժողովեցան վասն օգնականութեան եւ ի թիկունս իւրեանց գտանելոյ:]]¹²*

Փալստոսի այս հաղորդումից հետևում է, որ աշխարհաժողովներում շինականներին ու ռամիկներին սովորաբար ներկայացրել են Հայոց բանակում ծառայողները, այն էլ՝ հրամանատարները (գորավարները): Ընդ որում, շինականներն ու ռամիկները համալրում էին ոչ միայն հետևակը, այլև հեծելազորը. աղբյուրներում հիշվում են «ռամիկ այրուձին» և «ռամիկ հեծեալ»-ները¹³: Ամեն դեպքում՝ հայ շինականների և ռամիկների մասնակցությունը աշխարհաժողովներին և, այդ ճանապարհով, երկրի կառավարման քաղաքական գործընթացներին անժխտելի է: Հետևաբար, շինական-

¹² Փալստոս Բուզանդ. *Պատմութիւն Հայոց*, Գ, գլ. ԻԱ: Փոխադրումը արդի հայերենի մերն է, քանզի վերաբերյալ հատվածի Մալխասյանցի ընթերցումը, ընդհանուր առմամբ, թերի է.

Այնուհետև ավելի մեծ միաբանությամբ ժողովվեցին Հայոց աշխարհի մարդիկ. - մեծամեծ նախարարները, ավագները, կուսակալները, աշխարհակալները, ազնվականները, զօրագլուխները, դատավորները, պետերը, իշխանները, - բացի գորավարներից, նույնիսկ ռամիկ շինական մարդիկ: Սկսեցին իրար հետ խոսել և ասում էին. «Այս ի՞նչ է մեր արածը, նստել սուգ ենք անում, թշնամիները սրանից կօգտվին, շատ չանցած՝ էլի մեր երկիրը կարշավեն: Եկե՛ք, մենք մեզ միսիթարենք, մեր գլուխներն ու աշխարհը պահպանենք և մեր բնիկ տիրոջ համար վրեժխնդիր լինինք»: Այսպես աշխարհի բոլոր մարդիկ ժողովվելով խորհուրդ արին, միաբանեցան, որ իրենց համար օգնություն ու թիկունք գտնեն:

Այս հատվածի՝ մեր և Մալխասյանցի ընթերցումների միջև եղած տարբերությունները շատ են, ուստի համեմատելու հնարավորությունը թողնում ենք ընթերցողին: Ուշադրություն հրավիրենք, սակայն, ա) առաջին և վերջին նախադասությունների տարբեր ընթերցմանը, բ) Մալխասյանցի հետևյալ ոչ ճիշտ ընթերցման վրա՝ «բացի գորավարներից, նույնիսկ ռամիկ շինական մարդիկ» փոխանակ «իսկ հրամանատարներից՝ նաև շինականներն ու ռամիկ մարդիկ անգամ», և գ) Փալստոսի գրչին գուսանական-վիպասանական խորթ ոճ հաղորդելու վրա՝ «կօգտվին» փոխանակ «կօգտվեն», «մեր գլուխները» փոխանակ «մարդկանց», «վրեժխնդիր լինինք» փոխանակ «վրեժխնդիր լինենք» և այլն: Փալստոսագիտության ավանդաբար սխալ մոտեցումների մասին մանրամասն տե՛ս **Արմեն Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ (քննական տեսություն)*. Երևան, «Արտագերս», 1998, էջ 169-185:

¹³ **Հակոբ Մանանդյան**, *Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում*: Երկեր: Կ. Դ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 35-36: *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հտ. Բ, 1984, էջ 128:

ների և ռամիկների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում մի քանի այլ կարգի տեղեկություններ քննելիս, Ն. Մանանդյանը միանգամայն ճիշտ էր նկատում, որ՝ ««շինական»-ներն ուշադրության են առնվել էրբեմն ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքական կենսադրում»¹⁴:

Հռոմեացի հռչակավոր հեղինակ, պատմագիտության հայր համարվող Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի (56-125 թթ.) ստորև մեջբերվող հաղորդումները լրացուցիչ լույս են սփռում հայկական *աշխարհաժողովի* վրա ու նաև վկայում են, որ արդեն 1-ին դարում հռոմեացիները հրաշալի գիտակցում էին հայերի ազգային յուրօրինակ կենսաձևն ու աշխարհընկալումը.

«Վոնոնին հեռացնելուց հետո հայերը մի պահ թագավոր չունեին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը հակվում էր դեպի Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոսի որդին՝ Ջենոնը, որովհետև, վաղ մանկությունից ի վեր յուրացնելով հայերի սովորույթներն ու կենսաձևը, որսագնացությանը, խնջույքներին և բարբարոսների մոտ ընդունված այլ զբաղմունքներին իր մասնակցությամբ՝ նա շահել էր և՛ ազնվականների, և՛ հասարակ ժողովրդի համակրանքը»¹⁵:

¹⁴ **Հակոբ Մանանդյան**, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*: Երկեր: Կ. Գ, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 333: Ա. Ա. Ստեփանյանը, անդրադառնալով այս հին իրավունքի, մասնավորապես՝ աշխարհաժողովների որոշ հարցերին, նույնիսկ պնդում է, որ հե՛նց Հայաստանի ցածր խավերի հետ համաձայնությունը խախտելու և արդյունքում վերջիններիս տրամադրած զինուժից զրկվելու պատճառով է Ք.ա. 55 թ. կործանվել Արտավազդ Բ հայոց թագավորը. – **Ա. Ա. Степанян**, “О государственной политике Артавазда II”. – *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1989, No. 2 (125), էջ 40-54:

¹⁵ Լատիներեն բնագրից հայերեն թարգմանությունը կատարել ենք պատմ. գիտ. թեկնածու Գոհար Մուրադյանի պատրաստակամ օժանդակությամբ, որի համար շնորհակալ ենք (հմմտ. *Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա*. հտ. 1. Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981), էջ 317-318: Համեմատել ենք նաև ստորև բերված անգլերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանությունների հետ.

լատիներեն բնագիր. "Regem illa tempestate non habebant, amoto Vonone: sed favor nationis inclinabat in Zenonem, Polemonis regis Pontici filium, quod is prima ab infantia instituta et cultum Armeniorum aemulatus, venatu, epilus quae alia barbari celebrant, proceres plebemque iuxta devinxerat";

անգլերեն թարգմանություն. "At the moment they lacked a king, but the national sentiment leaned to Zeno, a son of the Pontic sovereign Polemo: for the prince, an imitator from earliest infancy of Armenian institutions and dress, had endeared himself equally to the higher and the lower orders by his affection for the chase, the banquet, and the other favourite pastimes of barbarians." տե՛ս **Tacitus**, *Annales*. With an English translation by Clifford H. Moore (Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1969), II, 56, pp. 472-475;

ֆրանսերեն թարգմանություն. "Depuis l'enlèvement de Vonon, ils n'avaient point de roi; mais le vœu de la nation se déclarait en faveur de Zenon. Ce prince, fils de Polémon, roi de Pont, en imitant dès son enfance les usages et la manière de vivre des Arméniens, leurs chasses, leurs festins, et tous les goûts des barbares, s'était également concilié les grands et le peuple..." - տե՛ս **Tacite**, *Œuvres Complètes*. Tradirites en Français avec une introduction et des notes par J. L. Bunouf (Paris: Librairie Hachette, 1878), p. 79-80;

ռուսերեն թարգմանություն. "Царя в то время, по устранении Вонона, они не имели; впрочем благоволение народа склонялось к сыну понтийского царя Полемона Зенону, так как, усвоив с раннего детства обычаи и образ жизни армян, он своими охотами, пиршествами и всем, что в особой чести у варваров, пленил в равной мере и придворных, и простолудинов" (**Корнелий Тацит**. Сочинения в двух

Տակիտոսի հաղորդումը վկայում է, որ Հայաստանում իշխելու համար կարևոր են եղել ոչ միայն երկրի իշխող դասի, այլև հասարակ ժողովրդի կարծիքն ու համապատասխան հակվածությունը: Ըստ այդմ էլ՝ 18 թ. Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքում գումարվում է հատուկ աշխարհաժողով, որտեղ Հռոմեական կայսրության ներկայացուցիչ Գերմանիկոս գորավարը՝ «մեծամեծների հավանությամբ և հասարակ ժողովրդի մեծ բազմության ներկայությամբ»¹⁶ Ջենոնի գլխին է դնում արքայական թագը: Հետաքրքիր է հատկապես այն, որ թագադրման պահին հայերն անմիջապես անվանափոխում և ողջունում են Ջենոնին իրենց սիրված Արտաշեսյան հարըստության թագավորների անունով՝ Արտաշես¹⁷: Այսինքն՝ աշխարհաժողովը պարտադրել է վարք ու բարքով, անշուշտ նաև լեզվով արդեն իսկ հայացած Ջենոնին՝ թագադրման պահին հայոց սիրված թագավորի անուն ընդունել: Պարզ է, որ Ջենոնը, համաձայնություն տալով այդ պահանջին, վերջնականապես հաստատում էր իր լիակատար հայացումը՝ պարտավորվելով ամեն ինչում պաշտպանել հայկական օրենքներն ու շահերը: Այսբանից հետո հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ջենոն-Արտաշեսը այն միակ ոչ-հայ թագավորը եղավ (18-35 թթ.), որին հայերը հոժարակամ ընդունեցին և հանդուրժեցին Ք. հ. 11 թ. մինչև 54 թ., այսինքն՝ Արտաշեսյան հարըստության վերջնական կործանումից մինչև պարթև Արշակունիների՝ Հայաստանում թագավորելն ու նմանապես արագ հայացվելը:

Նույն Տակիտոսը անում է առավել հստակ մի հաղորդում՝ իր և, ինչպես ինքը հատուկ շեշտում է, իրենից շատ ավելի վաղ ընկած ժամանակներում հայերի ազգային ինքնագիտակցության, համախմբման ու բնավորության մասին, ահավասարիկ.

«Այս ժողովուրդը հնուց ի վեր վստահելի չէ թե՛ իր բնավորության և թե՛ իր երկրի աշխարհագրական դիրքի պատճառով, որովհետև մեր պրովինցիաներին լայնորեն սահմանակից լինելով, տարածվում է ընդհուպ մինչև Մարաստան: Եվ նրանք, ընկած լինելով մեծագույն կայսրությունների միջև, հաճախ գժտվում են նրանց հետ, ասելով հռոմեացիներին, և նախանձախնդրություն ցուցաբերելով պարթևների հանդեպ»:

([Armenia] Ambigua gens ea antiquitus hominum ingeniis et situ terrarum, quoniam nostris provinciis late praetenta penitus ad Medos porrigitur; maximisque imperiis interiecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthum invidia.¹⁸)

տոմաх. *Анналы*. Книга вторая (Ленинград: «Наука», 1969), 56 с. 69).

¹⁶ Այս նախադասության անգլերեն թարգմանությունն առավել ճշգրիտ է՝ «the consenting nobles and a great concourse of the people»:

¹⁷ Նույն տեղում: Պատմաբանները նկատել են, որ Տակիտոսը սխալմամբ կարծում է, թե հայերը Ջենոնին անվանափոխել են Արտաշատ քաղաքի անունով (տե՛ս *Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա*. հտ. 1, էջ 319, ծնթ. 28-ում. Tacitus, *Annales*, op. cit., p. 474, note 4).

¹⁸ Լատիներեն բնագրից հայերեն թարգմանությունը կատարել ենք պատմ. գիտ. թեկնածու Գոհար

Տակիտոսի այս տարրդունակ տեսակետը մեկնաբանելուց առաջ, ավելորդ չենք համարում մեջբերել նաև դրա թարգմանությունները հայերենի (Պ. Սոտնիկյան, 1941 թ.), անգլերենի, ֆրանսերենի և ռուսերենի.

Սոտնիկյանի թարգմ.

«Այս ժողովուրդը հնուց ի վեր տասանվող է թե՛ մարդկանց բնավորության և թե՛ երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում է հեռու՝ մինչև Մեդերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին»¹⁹:

Անգլերեն թարգմ.

«Armenia... from the earliest period, has owned a national character and a geographical situation of equal ambiguity, since with a wide extent of frontier conterminous with our own provinces, it stretches inland right up to Media; so that the Armenians lie interposed between two vast empires, with which, as they detest Rome and envy the Parthian, they are too frequently at variance».²⁰

Ֆրանսերեն թարգմ.

«...en Arménie. De tout temps la foi de ce royaume fut douteuse, á cause du caractère des habitants et de la situation du pays, qui borde une grande étendue de nos provinces, et de l'autre côté s'enfoncé jusqu'aux Mèdes. Placés entre deux grands empires, les Arméniens sont presque toujours en querelle, avec les Romains par haine, par jalousie avec les Parthes».²¹

Ռուսերեն թարգմ.

«Этот народ испокон века был ненадежен и вследствие своего душевного склада, и вследствие занимаемого им положения, так как земли его гранича на большом протяжении с нашими провинциями, глубоко вклиниваются во владения мидян; находясь между могущественнейшими державами, армяне по

Մուրադյանի պատրաստական օժանդակությամբ, որի համար շնորհակալ ենք. տե՛ս **Tacitus**, *Annales*, *op. cit.*, pp. 472, 474.

¹⁹ Տե՛ս **Կ. Տակիտոս**, *Օտար աղբյուրները հայերի մասին* 3 (Լատինական աղբյուրներ), Երևան, 1941, էջ 15:

²⁰ **Tacitus**, *Annales*, *op. cit.*, II, 56, pp. 472, 474.

²¹ **Tacite**, *Œuvres Complètes*, *op.cit.*, p. 79.

этой причине часто вступают с ними в раздоры, ненавидя римлян и завидуя парфянам».²²

Այս թարգմանությունների կապակցությամբ նշենք երկու կարևոր հանգամանք:

Թարգմանիչների մեծ մասը ընտրել է «նախանձում են պարթևներին» և ոչ թե «նախանձախնդիր են պարթևների նկատմամբ» ձևը: Սակայն «նախանձ» (*invidia*) հունա-հռոմեական, ինչպես նաև հայկական մատենագրության մեջ ունեցել է նաև «նախանձախնդրության» իմաստ, որն էլ հենց միակ տրամաբանական է Տակիտոսի այս հաղորդման մեջ: Հետևաբար, ամենաճշգրիտը ֆրանսերեն թարգմանությունն է, քանի որ այն գործածում է «*jealousie*» բառը, որ ունի և՛ նախանձի, և՛ նախանձախնդրության իմաստները: Ուրեմն, հայերը ոչ թե *նախանձում էին* պարթևներին, այլ *նախանձախնդիր էին*, այսինքն՝ ձգտում էին հավասարագոր լինել ու որևէ հարցում չզիջել նրանց, մրցակցում էին նրանց հետ: «Նախանձախնդրության» իմաստով «նախանձ» օգտագործում է նաև Փավստոսը հետևյալ դրվագում. «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց լի էր քինի մեծաւ եւ բազում նախանձու զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»²³: Հասկանալի է, որ Մուշեղ սպարապետին գովերգող այս հատվածում Փավստոսը նկատի ունի նախանձախնդրությունը, այլ ոչ նախանձը:

Ամենազարմանալին, սակայն, այն է, որ այս թանկարժեք հաղորդման իմաստը հիմնավորապես աղավաղվել է միայն Պ. Մոտնիկյանի կատարած հայերեն թարգմանության մեջ, որտեղ հայերի պատերազմներն ու ընդհարումները պարթևների և հռոմեացիների հետ ներկայացվում են որպես միջհայկական գժտություններ՝ «հաճախ հայերը երկպառակ են»: Այս կոպտորեն սխալ թարգմանությունը, ցավոք, անցել և վերարտադրվել է Հայաստանում լույս տեսած այլ ակադեմիական և համալսարանական հրատարակությունների մեջ²⁴: Ակներև է, որ Մոտնիկյանը գոհ է գնացել հայ հասարակական մտայնության մեջ տարածված, օտար ուժերի կողմից հաճախ խրատավոր այն թյուր տեսակետին, ըստ որի՝ հայերն իբր միջտ անմիաբան են եղել և «իբար կոկորդ կրծել» (այսպիսի գնահատականներ հաճախ են տրվում թուրքական և արևմտյան պատմագրության մեջ)²⁵:

Այժմ անդրադառնանք մոտավորապես 500 տարի անց մեկ այլ դրսեցու՝ հայերի ազգային բնավորությանը տված նմանատիպ ու նմանապես կողմնակալ մի գնահատականին: Այս անգամ, սակայն, գնահատական տվողը ոչ թե Տակիտոսի պես կայսրապետության շահերի ազդեցիկ մի արտահայտիչ է սոսկ, այլ արդեն ինքը՝ Բյուզանդիայի կայսրը: 7-րդ դարի հայ հեղինակ Սեբեոսի համաձայն, Բյուզանդիայի Մորիկ կայսրը (582-602 թթ.) Պարսից Խոսրով Բ թագավորին է դիմում՝ «ամբողջ Հայաստա-

²² **Корнелий Тацит.** *Сочинения в двух томах. Анналы.* Книга вторая, 56, с. 69.

²³ **Փավստոս Բուզանդ.** *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, գլ. Բ:

²⁴ Տե՛ս *Հայ ժողովրդի պատմություն*, ԳԱ հրատ., հտ. Ա (1971), էջ 708: *Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա*, հտ. 1, էջ 317:

²⁵ Այս խնդրի մասին մի այլ առիթով արդեն խոսել ենք (տե՛ս **Ա. Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ*, էջ 205-208):

նի իշխանների և նրանց գործերի մասին» հատուկ ուղերձով, որը հայ պատմիչը արդարացիորեն որակում է իբրև մեղադրական վարկաբեկիչ գրություն՝ «գիր ամբաստանութեան»: Մորիկի հիմնական ասածն այս էր.

«Ազգ մի ինքնակամ և անհնազանդ կա մեր մեջտեղում և անընդհատ ըմբուտանում է: Ուստի ե՛կ,- ասում է,- ես [Հայաստանի] իմ մասում եղածներին (իմա՝ հայ զինվորականությանը - Ա.Ա.) ժողովեմ և Թրակիայում հավաքեմ, իսկ դու քո մասում եղածներին ժողովիր և հրամայիր Արևելք տանել: Որովհետև եթե զոհվեն, ապա մեր թշնամիները կմեռնեն, ու եթե սպանեն, ապա մեր թշնամիներին կսպանեն, իսկ մենք՝ կապրենք խաղաղության մեջ: Որովհետև եթե դրանք իրենց երկրում լինեն, մենք հանգիստ չենք ունենա»:

Եվ այս երկուսը համաձայնության եկան»:

[Յայնժամանակի թագաւորն Յունաց Մարիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն Պարսից գիր ամբաստանութեան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեայց եւ զարաց իւրեանց. «Ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են, ասե, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն: Բայց ե՛կ, ասե, ես զիմս ժողովեմ եւ ի Թրակէ գումարեմ. եւ դու զքոյդ ժողովէ եւ հրամայէ յԱրեւելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, եւ եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. եւ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»:

Միաբանեցան երկոքին:}]²⁶

Այս գրության կամ առնվազն նրանում նկարագրված մտադրությունների իրական լինելը հաստատվում է նրանով, որ հենց այդ ժամանակ էր, որ Բյուզանդիան և Պարսկաստանը, նպատակ ունենալով Հայաստանը վերջնականապես ծնկի բերել և հպատակեցնել, սկսեցին հայկական զինված ուժերը Հայաստանից դուրս հանելու ծրագրված քաղաքականություն վարել²⁷: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Մորիկի այս համառոտաբար վերարտադրված գրությունը

²⁶ Պատմություն Սեբեոսի: Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի: Երևան, ԳԱ հրատ., 1979, էջ 86: Հմնտ. այս հատվածի ուսերեն և անգլերեն թարգմանությունների և արդի հայերենի փոխադրությունների հետ. – *История императора Иракла*. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века. Перевод с армянского К. Патканяна. СПб, 1862, с. 52. *История епископа Себеоса*. Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Издание армфана, Ереван, 1939, с. 45. **Н. Адонц**, *Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского строя*. СПб, 1908, с. 206-207; **Nicholas Adontz**, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions based on the NAXARAR System*. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoian. (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation), p. 161. **Նիկողայոս Ադոնց**, *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի*: Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 235 (այստեղ մի վրիպակ կա, այն է՝ «ապրում են մեր մեջտեղում»ը թարգմանված է «ապրում են մեր մեջ»): *Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա*. հտ. 1, էջ 678:

Հետաքրքիր է, որ հայերի ըմբոստ ազգային խառնվածքի մասին խոսել են նաև արաբ հեղինակները, որոնք «սպիտակ ստրուկների մեջ վատագույնը» համարում էին հայ գերիներին. – տե՛ս **А. Мейс**, *Мусульманский ренессанс*. Москва, «Наука», 1966, с. 138, 140-141.

²⁷ Տե՛ս *Պատմություն Սեբեոսի* (1979 թ. հրատ.), հատկ. գլ. ԺԵ, ԺԸ:

Մերեռը ձեռքի տակ չի ունեցել, ապա, միևնույն է, նա ճշգրիտ արձանագրել է այդ դարաշրջանի բյուզանդական քաղաքականության բուն էությունը, որ գաղտնիք չէր ժամանակակիցների համար:

Հայերի՝ նոր տերմինով ասած, «անկախական» արմատացած տրամադրվածությունն է փաստում նաև սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը (?-368 թթ.), որն ուխտադրժարեն գերվելով և հարցաքննության ենթարկվելով պարսից Շապուհ թագավորի կողմից, համարձակ ասում է, թե քանի դեռ ինքն ազատության մեջ էր՝

«Ես հսկա էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա: Երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ լեռն էի գետին կոխում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին կոխում... Այդ երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը՝ Հունաց թագավորը»:

[*Ես սկայ էի. մի ոտնս ի միոյ լերին կայր, եւ միւս ոտնս իւմ ի միոյ լերին կայր: Յորժամ յաջ ոտնս յենուի, զաջ լեռոն ընդ գետին տանէի, որժամ ի ձախ ոտնս յենուի, զձախ լեռոն ընդ գետին տանէի... Լերինքն երկուք, մի դու էիր, եւ մի՝ թագաւորն Յունաց:*]²⁸

Տակիտոսի ու Մորիկի՝ հայերի ազգային բնավորությանը տված գնահատականները գրանցվել են այն ժամանակներում, երբ Հռոմեական (ավելի ուշ՝ Բյուզանդական) և Իրանական կայսրությունները վարում էին Հայաստանը հպատակեցնելու կամ միմյանց միջև բաժանելու համատեղ քաղաքականություն: Ուստի և՛ միանգամայն հասկանալի են դառնում հայերի հակաբյուզանդական ու հակաիրանական զանգվածային տրամադրությունները: Ավելին՝ Տակիտոսի և Մորիկի այս գնահատականները, ցուցադրելով հանդերձ հին ժամանակներում հայերի ձեռքբերած ազգային-մշակութային կուռ համախմբվածությունը, միաժամանակ հրաշալիորեն ապացուցում են սոցիալական հոգեբանության մեջ հայտնի, այսպես կոչված, ֆրոստրացիա-ազրեսիա-տեղափոխում տեսության այն կարևոր միջմշակութային բանաձևը, ըստ որի՝ «որքան մեծ է խմբի ներքին կոորդինացիան ու կարգապահությունը, ճիշտ նույնքանով աճում է դրսեցիների

²⁸ Փաւստոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց, Դ, ԾԴ: Մալխասյանցի թարգմ. (1968 թ. հրատ.), էջ 215: Հայերի անկախական այսպիսի տրամադրությունների առթիվ կարելի է հիշել նաև Անանունի ասածը Գագիկ թագավորի մասին.

«Նա բաբելացի, մարաց, պարսից, բյուզանդացի ու բարբարոս բռնավորների սրտերում կրակ դարձած և հարաշարժ բևեռ էր...

...և նրա հզոր գործության ասը շրջապատել էր ամբողջ Հայաստանը, և ինչպես պղնձե պարիսպը, անմերձենալի էր պահում թշնամիների երկյուղից ու գաղտնաձիգ նետերից»:

[...Նա ի սիրտս բռնաւորաց Բաբելացոց, Մարաց եւ Պարսից, Յունաց եւ բարբարոսաց՝ հրացեալ եւ յարաշարժ բեւեռ...]

...եւ առ հզօր գօրութեան նորա շրջապատեալ զբոլոր Հայաստանեօքս՝ իբրեւ զպարիսպ պղնձի՝ անմերձենալի պահէր յերկիւղէ եւ ի գաղտնաձիգ նետից թշնամեաց»:]

Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց Տան (Երևան, 1985), էջ 472-473:

թշնամությունը» [այդ խմբի և նրա անդամների նկատմամբ] (*"the more ingroup coordination and discipline, the more outgroup hostility"*)²⁹:

Եվ իսկապես, հայերի էթնիկական համախմբվածությունն ու առանձնահատկությունն առաջացնում էին օտար կայսրապաշտական ուժերի թշնամանքն ու ատելությունը: Բյուզանդագետ Ա. Կաժդանի կարծիքով, հենց հայերի էթնիկական, ներառյալ կենցաղային և դավանական առանձնահատկություններն էին պատճառը, որ բյուզանդական բնակչությունը հակակրանքով էր վերաբերվում նրանց: Այսպես, «12-րդ դարի ամենակուտուրական բյուզանդացիներից մեկը՝ Սոլունի միտրոպոլիտ Եվստադը, խոսում էր նրանց (իմա՝ հայերի) մասին ատելությամբ, իսկ նրա ժամանակակիցը, տաղանդավոր գրող Նիկոլայ Մեսարիտը, բնորոշում էր նրանց «զաղտնապահ», «շողոքորթ», «նենգ» մակդիրներով³⁰:

* * *

«Սկսան... գումարել ի կողմանս ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս **Հայաստան ազգին**, դասս դասս զաշակերտեալան ճշմարտութեանն»³¹:

Կորյուն

Հայոց հին գրականության մեջ արձանագրվել են ազգի, հայրենիքի և հայրենասիրության գաղափարներին վերաբերող լեզվա-բառային եզակի տվյալներ, որոնք օգնում են առավել հստակեցնել քննվող երևույթները:

Փավստոս Բուզանդը հայոց միացյալ բանակը կոչում է և՛ «Հայոց գունդ», և՛, երկիցս, «Հայաստան գունդ» անվամբ՝ «Ապա զառաջեօք անգաներ Վասակ իւրով *Հայաստան գնդան*» (Դ դպրութիւն, 39), «զարմացեալ էմ ես ընդ մտերմութիւն միամտութեանն *Հայաստան գնդին* ընդ տիրասիրութեանն» (Ե դպրութիւն, 5): Երկու դեպքում էլ «Հայոց գունդն» ու «Հայաստան գունդը» հստակ վերաբերում են հայոց միացյալ բանակի ամբողջությանը³²:

Խորենացու մոտ ևս պահպանվել է հայոց միացյալ բանակի «Հայաստան» անվանումը, ահա՝ «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի» (*Պատմութիւն Հայոց*, գիրք Բ, գլ. 2Ե): *Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի*-նի հեղինակները փորձել են «Հայաստանօք»-ը բացատրել որպէս «հայաստանեօքն կամ Հայաստան ազգօք» (հտ.

²⁹ Տե՛ս **Robert A. LeVine and Donald T. Campbell**, *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior* (U.S.A.-Canada: John Wiley & Sons, Inc., 1972), pp. 124-125.

³⁰ Տե՛ս **А. П. Каждан**. *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.* (Ереван: Изд. АН АССР, 1975), с. 140-141.

³¹ **Կորյուն**, *Վարք Մաշտոցի*. Աշխ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 58:

³² Հմմտ. **Փավստոս Բուզանդ**, Գ դպրութիւն, 7, 8. Դ դպրութիւն, 3, 4. Ե դպրութիւն, 2, 4, 5: Տե՛ս նաև **Ա. Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսարանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ*, էջ 202-203:

Բ, էջ 50): «Հայաստանօք»-ը նույնպես է հասկացել նաև Ռ. Թոմսոնը և անգլերեն թարգմանել «բոլոր հայերի հետ» իմաստով՝ "King Trdat with all the Armenians descended into the plain of Gargar and met the northern [peoples] in battle" (*History of the Armenians*, p. 236): Սակայն, դիպաշարից պարզ է, որ Խորենացին խոսում է ոչ թե Տրդատի հետ եղած բոլոր հայերի մասին (ամեն ինչից գատ, օտար բանակի դեմ կռվելու նպատակով ամբողջ հայ ժողովուրդը չպիտի և չէր էլ կարող իր թագավորի հետ միասին ռազմական արագ տեղաշարժեր կատարել), այլ ընդամենն ամբողջ հայկական զորքի մասին: Սա ճիշտ են ընկալել հայերենի և ռուսերենի թարգմանիչները, սակայն չեն նկատել հայոց միացյալ բանակի ունեցած «Հայաստան» հատուկ անվան գոյությունը. Ս. Մալխասյանցը թարգմանել է՝ «Իսկ Տրդատ թագավորը Հայաստանի բոլոր (զորքերով) զարգարացոց դաշտն իջնելով՝ հանդիպում է հյուսիսականներին և ճակատամարտ է տալիս», իսկ Գ. Մարգարյանը՝ «Царь Трдат, спустившись со всем армянским (воинством) на равнину гаргарейцев, встречается в сражении с северянами»³³:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Արշակունյաց ժամանակաշրջանում, գուցե նաև ավելի վաղ և ուշ շրջաններում, հայոց միացյալ բանակն ունեցել է երկու հոմանիշային անվանում՝ «Հայոց զունդ» և «Հայաստան զունդ» կամ, համառոտաբար, «Հայաստան»: Առաջին անունն ընդգծում էր բոլոր հայերի միասնականությունն ու ազգային համերաշխությունը, երկրորդը՝ շեշտում նրանց ամրագույն կապվածությունը Հայաստան աշխարհին, երկրին և թագավորությանը:

Եվս մեկ խոսուն փաստ. Կորյունը երկիցս օգտագործում է *Հայաստան ազգ* եզրը³⁴: *Հայաստան ազգ* հանդիպում է նաև Ճառընտիրներում, Ներսես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնության մեջ³⁵: Այս կապակցությամբ Ա. Մարտիրոսյանը մի սեղմ, բայց դիպուկ դիտողություն է արել. «*Հայաստան ազգ*: Երկիրը *ազգ է*»³⁶: Ավելացնենք՝ Հայաստանի վերաբերյալ Կորյունի գործածած *Հայաստան ազգ* բառերը ոչ այլ ինչ է, քան Եվրոպայում վերջին հարյուրամյակում լայն գործածում ստացած «ազգային պետություն» (nation-state) տերմին-հասկացության հոմանիշ, որ գալիս է վերջնականապես հաստատելու Հին Հայաստանի՝ ազգային պետություն լինելը:

Ավելին՝ *Հայաստան ազգ* տերմինի *արձանագրումը* 5-րդ դարում (տերմինն ինքը կարող էր *առաջացած լինել* ավելի վաղ) մեկ անգամ ևս վկայում է, որ առնվազն այդ ժամանակներում հայերի ազգային ինքնագիտակցության և մշակութային զարգացածության բարձր մակարդակը առաջացրել էր ինքնաճանաչման սուր պահանջ ու նաև, բարեբախտաբար, այդ պահանջին պատշաճ՝ ազգային հասարակական-քաղաքական մտքի խորագնա պրպտումներ:

³³ Мовсес Хоренаци, *История Армении*. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна, Ереван, Изд. «Айастан», 1990, с. 130.

³⁴ Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի*, Աշխ. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 42, 58:

³⁵ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Բ, էջ 30: Ա. Մարտիրոսյան, «Ազգ» և ազգային որոշիչ, *Աշտանակ* (հայագիտական պարբերագիրք), Բ, Երևան, 1998, էջ 11:

³⁶ Նույն տեղում:

Վենետիկյան պրոֆեսոր Լ. Ջեքիյանը, քննելով Մովսես Խորենացու երկի գաղափարաբանական ծալքերը, հայոց Պատմահորն անվանում է՝ «հիմնադիրներեն մեկը "ազգ" գաղափարին աշխարհայնական (laïque) հղացումին, ըմբռնված՝ իբր պատմական..., լեզվական ու մշակութային հիմքային միութենե մը բխող հասարակություն մը»³⁷: Արդարև՝ Մովսես Խորենացու *Մեծ Հայաստանի Պատմությունը*³⁸ գերհագեցած է հայրենասիրության և նույնիսկ ազգայնականության գրեթե մերօրյա իմաստով ու գաղափարներով: Սակայն, Լ. Ջեքիյանի հարցադրման ուղղությունը, մեր կարծիքով, փոքր-ինչ այլ է, քանի որ այն պոկում, առանձնացնում է Խորենացուն ժամանակի հայկական միջավայրից: Խորենացին միայնակ, միջավայրից կտրված չի եղել, երբ «հղացել է» հայ ազգի՝ որպես պատմականորեն առաջացած եզակի քաղաքակրթության, գաղափարը: Ճիշտ հակառակը՝ այդ ժամանակների ընդհանուր միջավայրն էր ծնել հայ ազգի գաղափարը: **Պատմահայրը պարզապես արձանագրել է Հայաստանի ժամանակակից էթնիկական-հասարակական իրականությունը՝ ըմբռնելով ու գործածելով ազգ հասկացությունը համաձայն 5-րդ դարի հայ սոցիալ-քաղաքական մտքում գերիշխող գաղափարների:**

Մասնավորաբար, իր «*Մեծ Հայաստանի Պատմությունը*» ստեղծելիս, Մովսես Խորենացու գերագույն նպատակն է եղել հայկական ինքնության՝ հայրենասիրական-ազգայնական տարրերի հետագա զարգացումն ու հղկումը: Ինչպես ասված է Խորենացու հայտնի խոսքում՝

«Որովհետև թեպետև փոքր ածու ենք՝ և՛ թվով խիստ սահմանափակ, և՛ գործությամբ տկար, և՛ շատ անգամ այլ թագավորությունների կողմից նվաճված, սակայն մեր աշխարհում ևս կատարվել են քաջության բազում գործեր, որոնք արժանի են գրավոր հիշատակի»:

[*Ձի թեպետ էս ենք ածու փոքր, էս թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեայ, էս զօրութեամբ տկար, էս ընդ այլով յոյժ անգամ նուաճեայ թագաւորութեամբ՝ սակայն*

³⁷ Տե՛ս Լևոն Ջեքիյան, Նորից Մովսես Խորենացու «Պատմության» մասին. - *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1993, 1-2 (137-138), էջ 27-34 (էջ 33-ում): Ջեքիյանն անդրադարձել է այս հարցերին նաև խտակերտով և ֆրանսերենով լույս տեսած իր ուսումնասիրությունների մեջ. տե՛ս - **Levon Zekian**, "Ellenismo, ebraismo e cristianesimo in Mose' di Corene (Movsés Xorenac'i): Elementi per una teologia dell'etnia [Հելլենիզմը, հուդայականությունը և քրիստոնեությունը Մովսես Խորենացու մոտ. Տվյալներ ազգի աստվածաբանության համար]," *Augustinianum*, XXVIII (1988), XVI Incontra di Studiosi dell' Antichita Christiana, Gristianesimo e Giudaismo: Eredit'a e confronti, 7-9 maggio 1987, pp. 381-390; "Eredita classica e componenti ebraiche in Mose' di Corene (Movses Xorenac'i): La sintesi armena in cerca di nuove frontiere della "Civlita" e dell'etnia [Կլասիկ ժառանգությունը և հրեական քաղաքիչները Մովսես Խորենացու մոտ. Քաղաքակրթության և ազգի նոր սահմանների վերաբերյալ հայկական սինթեզը]," in *Autori Classici in Lingue del Medio e Vicino Oriente* (Rome, 1993); "L' "ideologie" nationale de Movses Xorenac'i et sa conception de l'histoire," [Մովսես Խորենացու ազգային «գաղափարախոսությունը» և պատմության կոնցեպցիան]. - *Հանդես Աւսորեայ* 1987, No. 101, էջ 470-485:

³⁸ Խորենացու երկի խորագիրը ճշտված է հետևյալ հոդվածում. - **Ա. Ս. Մաթևոսյան**. Մովսես Խորենացու պատմագրքի խորագիրը և ավարտման թվականը. - «*Էջմիածին*», 1991, Թ-Ժ, էջ 85-93:

բազում գործք արության գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի:]]³⁹

Հայերի ազգային սուր ինքնագիտակցությունը բացահայտող բազմաթիվ այլ արտահայտությունների ու բնորոշումների մեջ առանձնանում է Մովսես Խորենացու հետևյալ խոսքը հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանի մասին.

«Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ»⁴⁰:

[Մրանց կացեալ գլուխ եւ արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, եւ զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս եւ հարկապահանջս կացոյց բազմաց...]]⁴¹

Ավելին՝ առաջնորդվելով հայրենասիրական-ազգայնական կուռ գաղափարաբանությամբ, Խորենացին անգամ չի վարանում իր ժամանակների համար չափազանց հանդուգն մի արարքից՝ Աստվածաշունչը քննադատելուց, քանի որ, ըստ նրա՝

«Սուրբ Գիրքը յուրայիններին (իմա՝ հրեաներին) գատելով իբրև իր սեփական ազգ՝ մյուսներինը [ժամանակագրության կազմումը] լքեց, իբրև

³⁹ **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն Հայոց:* Քննական բնագիր (1991 թ.) Գիրք Ա, գլուխ Գ, էջ 10: Այս իխստ իմաստալից պարբերության Խորեն վարդապետ Ստեփանեի ու նրան այս հատվածում հիմնականում կրկնած Մալխասյանցի աշխարհաբար ընթերցումը թերի է և՛ ոճապես, և՛ ճշգրտության առումով, սակավասիկ՝ «Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի» (տե՛ս **Մովսես Խորենացի.** *Հայկական պատմություն:* Աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորեն ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանե: ՄՊԲ, 1889, էջ 7-8, ՄՊԲ, 1897, էջ 5-6: **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն հայոց:* Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ դոկտ. Ստ. Մալխասյանցի: Երևան, «Հայպետհրատ», 1940, էջ 6): Խորենացու ընտիր գրաբարով ու փութաջան ոճավորմամբ հյուսված այս խոսքը անհարկիորեն հասարակացվել է, ձեռք բերել խոսակցական-գեղջկական երանգներ, կարծես Խորենացին ոչ թե մեծ գիտնական էր, այլ մի հասարակ գեղջուկ: Այսպես՝ Խորենացու «յոյժ»-ը, «յոլով անգամ»-ը և «բազում»-ը բոլորն էլ թարգմանվել են միևնույն «շատ» բառով, «ի մերում աշխարհիս»-ը վերածվել է «մեր աշխարհումն էլ» ոչ գրական, բարբառային ձևի: Ինչ վերաբերում է ճշգրտությանը, ապա վրիպմամբ բաց է թողնված «եւ գորութեամբ տկար» արտահայտությունը: Մալխասյանցի թարգմանության ետմահու հրատարակություններից երկուսում այս վերջին վրիպումը շտկված է («Հայպետհրատ», 1961, էջ 82-83 և «Հայաստան» հրատ., 1968, էջ 70), սակայն նույն սխալը վերըստին կրկնված է ԵՊՀ 1981 հրատարակության մեջ (էջ 96) և հոբեյանական 1990 թ. հրատարակության մեջ (էջ 8):

⁴⁰ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն հայոց.* Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, նշվ.աշխ., էջ 111:

⁴¹ **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն Հայոց.* Ա, ԻԴ: Այս դրվագի վերլուծությունը տե՛ս **Գագիկ Մարգր-այան,** «Ինքնորոշում և կողմնորոշում. Մեծ Հայքի վերելքի շրջան». - *Ինքնություն*, Ա, Երևան, «Կամար», 1995, էջ 90-91. հմմտ. **Ա. Այվազյան,** *Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ,* էջ 143-146:

արհամարհելի և իր կողմից նշանակվելու անարժան»⁴²:

[*զի աստուածայնոյն Գրոյ զհարսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից*]⁴³

Սակայն, ինչպես վերն ասվեց, Խորենացին հայ հին ազգայնականության միակ արտահայտիչը չէր: Ամենևին՝ նրան նախորդած, նրան ժամանակակից և նրան հաջորդած խոշորագույն հայ հեղինակները մտածել և ստեղծագործել են առաջնորդվելով ընդհանուր նույն հայրենասիրական գաղափարաբանությամբ: Ուշագրավ է, որ հայ մատենագրության մեջ *ազգ* տերմինը կիրառված է բոլոր հայերի նկատմամբ այնպես, ինչպես հասկանում էր Խորենացին՝ իբրև մարդկանց մի ինքնագո անփոփոխ խումբ: Ամենից հաճախ գործածվում էր, թերևս, «ազգս հայոց» բանաձևը, կամ հայկական ծագումնաբանական ավանդույթի համաձայն՝ «սեռս Հայկայ», «ազգս Հայկազյան» կամ «Թորգոմյան» կամ «Հաբեթյան» կամ նույնիսկ «Աբրահամյան»⁴⁴ և այլ նմանատիպ բանաձևումներ:

Ահավասիկ ընդամենը երկու քաղվածք Փավստոս Բուզանդի *Հայոց պատմությունից*.

1) Պարսից Շապուհ արքայի դրդապատճառների մասին.

«...կամեցավ թշնամություն կատարել հայոց ազգի, աշխարհի և թագավորության դեմ...»

[*կամեցաւ թագաւորն Պարսից Շապուհ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց եւ թագաւորութեանն*]⁴⁵

2) Այն ժամանակահատվածի մասին, երբ հայերը կաթողիկոս չունեին.

«...և այդ կամակոր ազգն առանց Աստծու [աննպատակ] թրև էր գալիս Հայոց իր տանն ու երկրում...»

[*...եւ առանց Աստուծոյ շրջէին յաշխարհի կամակոր ազգ տանն Հայոց երկրին:*]⁴⁶

⁴² **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն հայոց*. Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի (1968), էջ 75:

⁴³ **Մովսես Խորենացի.** *Պատմություն Հայոց*, Ա, Գլ. Ե: Այս պարբերությունն ավելացրել ենք հոդվածի սպազորությունից հետո:

⁴⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Ղազար վրդ. Ջահկեցի,** *Դրախտ ցանկալի*. Կ. Պոլիս, 1733, էջ 670-678 (677-ին). **Ստեփաննոս Օրբելեան,** *Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց*. Կ. Պոլիս, 1756 (գրվել է 1302 թ.), էջ 4-5:

⁴⁵ **Փավստոս Բուզանդ.** *Պատմութիւն Հայոց*, Գ, ԾԵ: Մալխասյանցը և Գևորգյանը Փավստոսի «ազգին Հայոց»-ը վերածել են «Արշակունյաց տոհմին», որ այս դեպքում հեղինակի ասածի բոլորովին անհիմն աղճատում է. հիմնո. Մալխասյանցի թարգմ. (1968), էջ 220. **Փավստոս Բուզանդ,** *История Армении*. Ереван, 1953, с. 134 (захотел надругаться над родом [Аршакуни], над армянской страной и царством): Գարստյանի թարգմանությունն ավելի հաջող է, թեև ոչ ճշգրիտ. «կամեցավ անպատվել Հայոց աշխարհի և թագավորության ազգը» (...[King Shapuh] wished to insult the race of the realm and kingdom of Armenia);" *The Epic Histories*, op. cit., p. 176.

⁴⁶ **Փավստոս Բուզանդ.** *Պատմութիւն Հայոց*, Գ, գլ. ԺԳ: Փավստոսի «շրջէին յաշխարհի»-նը պետք է հասկանալ որպես «աննպատակ սպրել», «քարշ գալ», «թրև գալ»: Առավել ճշգրիտ է թարգմանել Գևորգյանը

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ամենաուշը Ք.ա. վերջին և Ք.հ. առաջին դարերում արդեն իրականություն է եղել հայկական ազգային պետությունը, ընդ որում՝ այն իմաստով, որը Եվրոպայում առաջ եկավ միայն 16-20-րդ դարերում: Այլ կերպ ասած՝ Ք.ա. վերջին - Ք.հ. առաջին դարերում արդեն կար, հին ժամանակներին հատուկ որոշակի առանձնահատկություններով հանդերձ, կատարելապես ինքնագիտակից հայ ազգ, որը, 16-20-րդ դարերում գոյություն ունեցած եվրոպական մի շարք ազգերի նման, «կառավարվում էր այնպիսի մի պետության կողմից, որի իշխանությունը համընկնում է ազգի սահմանների հետ»: Փոքր-ինչ բառափոխելով սոցիոլոգիական մեթոդյա մի այլ համապատասխան բանաձև, կարելի է ասել, որ հին հայկական պետության սահմանները ճշգրիտ համընկել են նրա «հոգեբանական սահմաններին», ասել է թե՛ պատմության ընթացքում էթնիկ խմբի կուտակած եզակի փորձին և կոլեկտիվ հիշողություններին⁴⁷:

Վերը բերված նյութը թույլ է տալիս կատարել ևս մեկ ընդհանրացնող եզրակացություն: Հայկական ինքնության առաջին և ամենակարծր շերտերը կանգնեցրել և հետագայում էլ շարունակաբար ամրացրել են հայոց լեզուն և հայկական պետությունը, հատկապես՝ վերջինիս զինված ուժերը: Հայկական հստակ ինքնությունն արդեն կայացած էր առնվազն Ք. ա. 1-ին հազարամյակում: Ավելի ուշ հայերի ձեռք բերած մշակութային երկու գերնվաճում, որոնք հաճախ են վկայակոչվում որպես հայոց ինքնության հիմնաքարեր, այն է՝ քրիստոնեության ընդունումը որպես պետական կրոն 301 թվականին և հայկական այբուբենի ստեղծումը 405 թվականին⁴⁸՝ չափազանց արդ-

նր. «и блуждали без бога по стране, - этот упрямый народ армянской страны (Фавстос Бузанд. История Армении, с. 28): Մալխասյանցի թարգմանությունը հաջող չէ՝ «աշխարհում շրջում էին առանց Աստծու՝ Հայոց աշխարհի այդ կամակոր ազգը» (1968), էջ 91: Գարսոյանի թարգմանությունը ուղղակի շփոթեցնող է. «Հայոց երկրի տան կամակոր ազգը՝ առանց Աստծու շրջում էր թագավորության մեջ» (...the stubborn race of the house of the Armenian land wandered without God through the realm," - *The Epic Histories, op. cit.*, p. 84):

⁴⁷ Հմմտ. Lee E. Dutter, "Ethnic Political Behavior in the Soviet Union," *Journal of Conflict Resolution*, 1990, 34, no. 2 (June), pp. 311-334.

⁴⁸ Այսպես, «Ամերիկյան հանրագիտարան»-ը գրում է, թե՛

«Քրիստոնեության ընդունումը օտարացրեց և մեկուսացրեց Հայաստանը զրադաշտական Իրանից. աղանդավորական (իմա՝ ոչ-քաղկեդոնական - Ա. Ա.) ուղու ընդունումը [451 թ.] միաժամանակ օտարացրեց և մեկուսացրեց Հայաստանը Հռոմից և Բյուզանդիայից. հայկական այբուբենի հայտնագործումը կտրեց Հայաստանի առանց այն էլ փխրուն մշակութային կապերը Արևմուտքի հետ (անհիմն տեսակետ է - Ա. Ա.), իսկ Վարդան Մամիկոնյանի նահատակությունը Հայաստանին տրամադրեց ազգային հերոս (կարծե՛ս, մինչ այդ հայերը ազգային հերոսներ չունեին - Ա.Ա.)՝ էլ ավելի ուժեղացնելով հայերի մեկուսացվածության, իրենց վրա հույսները դնելու և էթնոցենտրիզմի զգացումները: Այս բոլոր գործոնները միասին նպաստեցին ազգային ուժեղ ինքնագիտակցության զարգացմանը՝ Արևմտյան Եվրոպայում այդ երևույթի առաջացումից դարեր առաջ» (*The Encyclopedia Americana*. Intern-I Ed., New York: Americana Corp., 1967, Vol. 2, p. 332):

«Բրիտանական նոր հանրագիտարան»-ը նույնպես խոսում է հին և միջին դարերում «ուժգնապես ինքնապաշտ հայ ժողովրդի... կատաղի անկախական ոգու» մասին՝ հանիրավի ավելացնելով, թե իբր «հայկական ազգայնականությունը միջազգային դիվանագիտության հոգին հանում էր նույնիսկ 19-րդ

յունավետ միջոց էին խթանելու համար արդեն իսկ հիմնավորապես ազգայնական հայկական քաղաքակրթության առաջխաղացումը:

դարում» ["a fiercely independent spirit... [of] the strongly individualistic Armenian people;" "Armenian nationalism nettled international diplomacy even in the 19th century." - *The New Encyclopedia Britannica*. Macropedia (Fifteenth ed., Vol. 18, Chicago, 1984, pp. 1038, 1042): Այս վերջին գնահատականն իրականությունը գլխիվայր շուտ է տվել: Իրականում, 19-րդ դարում և հետագայում «միջազգային դիվանագիտությունն» էր անվերջ շահարկում հայերի ազգային-ազատագրական օրինական ձգտումները՝ բազմիցս խաբելով և դավաճանելով հայ ժողովրդին: Մեծ տերությունների այդպիսի քաղաքականությունը Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնական պատճառներից էր: